

ELTE Társadalomtudományi Kar
Szociológia Doktori Iskola

Barna Ildikó

Jogfosztottság, asszimiláció, emancipáció ... s megint előlről

A magyar és orosz zsidóság társadalomtörténeti és empirikus szociológiai összehasonlító
elemzése

című PhD értekezés tézisei

Konzulens: Prof. Székelyi Mária DSc.

2008

A dolgozat témája és célja

A disszertáció célja a magyar és orosz zsidóság bemutatása, valamint összehasonlító empirikus elemzése volt. Az utóbbi egy 1992-ben elvégzett oroszországi és egy 1999-es magyarországi kutatáson alapult. A kutatások eredményei egyértelműen igazolták, hogy a két országban élő zsidóság helyzetének, attitűdjeinek, értékválasztásainak megértése csak a társadalomtörténeti háttér bemutatásával lehetséges.

E társadalomtörténet elemzése során feltártam azokat a társadalmi, politikai folyamatokat, amelyek az empirikus vizsgálatok által tükrözött pillanatfelvételek megértéséhez hozzájárulnak. A társadalomtörténeti folyamatok végigkíséréséhez szükség volt arra, hogy a zsidóság történetét a kezdetektől, de különösen a XVIII. század végétől egészen a rendszerváltásig részletesen tárgyaljam.

Az empirikus elemzésekkor egyrészt törekedtem arra, hogy a társadalomtörténet alapján kirajzolódó folyamatokba beillessem a kapott eredményeket, valamint, hogy az identikus adatbázis szabta korlátokon belül kísérletet tegyek több fontos jelenség magyarázatára. Ennek megfelelően foglalkoztam az Izraelhez való viszony, a vallásosság, a zsidóüldözéstől való félelem és az identitás elemzésével.

A disszertáció tartalma

1. Bevezetés

2. Az Izraelhez való viszony

- 2.1. A modellek logikája
- 2.2. Az Izraelhez való viszony magyarázata

3. A magyar zsidóság társadalomtörténete

- 3.1. Az első zsidók megjelenésétől a török hódoltság végéig
- 3.2. Bevándorlási hullámok a XVII-XVIII. században
- 3.3. A felvilágosodás kora
- 3.4. A reformkor. Emancipáció és asszimiláció a XIX században
- 3.5. A modern antiszemitizmus megjelenése Magyarországon és keresztény konzervatív irányzatok a századfordulón
- 3.6. A cionizmus kezdetei Magyarországon
- 3.7. Zsidóság az I. világháború alatt és a két világháború között
- 3.8. Az I. világháború utáni szellemi irányzatokról: a konzervativizmustól az antiszemitizmuson át a fajvédelemig

3.9. A zsidóság helyzete a II. világháború alatt: fasizálódás, az út Auschwitzig, mentés és ellenállás

3.10. A zsidóság helyzete a II. világháború befejezése után

3.11. Zsidóság a rendszerváltás környékén és az után

4. Az orosz és szovjet zsidóság társadalomtörténete

4.1. Az első zsidók megjelenésétől Lengyelország első felosztásáig

4.2. Lengyelország első felosztásától az első pogromhullámig

4.3. Szegregáció, pogromok, radikalizálódás: az orosz zsidóság 1881-1917 között

4.4. A februári polgári demokratikus forradalomtól a II. világháború kitöréséig (1917-1939)

4.5. A sztálini destrukció időszaka (1939-1953)

4.6. A poszt-sztálini időszak (1953-1985)

4.7. Peresztrojka és glasznoszty: a gorbacsovi reformok útján

4.8. Zsidóság a Szovjetunió felbomlása után

5. Magyar és orosz zsidók ma

5.1. Származási háttér

5.2. Vallási és kulturális hagyományok

5.3. Identitás

5.4. Nem-zsidókhöz való viszony

5.5. Az antiszemitizmus percepciója

6. Mérés és modellezés: strukturális egyenletek modellezése (SEM)

6.1. Megbízhatóság és érvényesség

6.2. A modell tesztelésének elméleti lépései

6.3. A modell tesztelése a gyakorlatban

7. A zsidó identitás: önkép és valóság

7.1. A zsidó identitás változásai Magyarországon

7.2. A zsidó identitás változásai a Szovjetunióban és Oroszországban

7.3. A magyar és az orosz zsidó identitás összehasonlító empirikus magyarázata

7.4. Kísérlet a magyar zsidó identitás mértékének és „irányának” számszerűsítésére

8. Konklúzió: távol, és mégis közel

A disszertáció felépítése és főbb eredményei

A disszertáció első fejezetében céloom kettős volt. Egyrészt az, hogy bemutassam az Izraelhez fűződő viszony hasonlóságait és különbözőségeit a magyar és az orosz zsidók körében. Másrészt, hogy rámutassak arra, hogy ahhoz, hogy a jelenkori kutatások eredményeit értelmezni lehessen, feltétlenül szükség van a zsidóság társadalomtörténeti kontextusba helyezésére.

A zsidóság definíciójának nehézségei (vallási *versus* etnikai közösség) részben abból adódnak, hogy Izrael létrejöttével az etnikai megközelítés lehetősége megnőtt. A zsidóság öndefiníciójában is fontos szerepe van annak, hogy valaki Izraelre mint anyaországra tekint-e. Az első fejezetben először bemutatásra kerül, hogy Magyarországon és Oroszországban mitől függ és hogyan magyarázható az Izraelhez való viszony, és ezek a magyarázatok miben hasonlítanak, illetve miben különböznek. A valódi kérdés azonban az volt, hogy ha a magyar és orosz zsidók szociodemográfiai jellemzői és attitűdjei azonos eloszlást mutatnának, akkor is lenne-e szignifikáns különbség a két minta között, azaz van-e szerepe annak az eltérő társadalmi, politikai, történeti háttérnek, amellyel a két ország zsidósága jellemezhető. Egyrésztől azt találtam, hogy a magyar minta esetében a bevont független változók¹ lényegesen nagyobb mértékben magyarázzák az Izraelhez való viszonyt, mint az orosz válaszadóknál. Másrésztől kiderült, hogy a magyar és az orosz zsidók attitűdbeli különbségeit nagy valószínűséggel erősen befolyásolja a két ország zsidóságának társadalomtörténete.

Ennek megfelelően a második fejezetben a magyar, a harmadikban pedig az orosz zsidóság társadalomtörténetével foglalkoztam. A két fejezet társadalomtörténeti leírása végigvezette az olvasót a magyar és orosz történelem fontosabb állomásain, részletesen kitérve azokra a folyamatokra, amelyek az ott élő zsidókat érintették. Ez alapján egyértelműen látszott, hogy a két ország zsidóságának története és jelenlegi állapota az alapvető különbségek ellenére bizonyos hasonlóságokat is mutat. A különbségek már a kezdetekben is igen markánsak voltak, hiszen Magyarországra a ma itt élő zsidók ősei bevándoroltak, Oroszországban pedig változatlanul ugyanazokon a területeken élve „egyszer csak” – Lengyelország felosztásával – orosz fennhatóság alá kerültek. A felvilágosult abszolutizmus kora bizonyos hasonló vonásokat mutatott: a felvilágosodás eszméinek megfelelően mind II. Katalin, mind II. József uralkodása alatt történtek kísérletek arra, hogy a zsidókat kiemeljék a teljes jogfosztottság állapotából. Az ekkor hozott

¹ A független változók a következők voltak: a kérdezett neme; életkora; iskolai végzettsége; a háztartásában egy főre jutó jövedelem; a gyerekkori és jelenkori formális vallásosság mértéke, amit különböző vallási előírások, ünnepek megtartásával mértem; a vallásosság szubjektív megítélése; annak mértéke, hogy a kérdezett családjában mennyire uralkodik zsidó légkör, a kérdezett zsidó identitásának mértéke; az, hogy megítélése szerint jobbra zsidókból áll-e a baráti köre, valamint az Izraelhez fűződő viszony (az Izraelben élő rokonok, barátok léte, illetve, hogy hányszor járt Izraelben).

törvények célja sokkal inkább a zsidók asszimilálása, semmint emancipálásuk volt. Ennek a folyamatnak Oroszországban a katalini politika megtorpanása, Magyarországon II. József halála vetett véget, hogy aztán a XIX. században, különösen annak második felében a két ország zsidóságának története igazán elváljon egymástól.

Magyarországon a reformkor, majd a forradalom és szabadságharc elvezetett a zsidók egyenjogúságának eszméjéhez, amelyet a kiegyezés után az emancipációs törvény deklarált is. Később, de még a XIX. században megtörtént a zsidó vallás recepciója, amellyel kiteljesedett a zsidók emancipációja. Magyarországon ebben az időszakban az „asszimilációs szerződés” adta a zsidók és nem-zsidók együttélésének alapját, és ennek köszönhetően alakult ki az a sajátos szereposztás, hogy a kapitalizálódó magyar társadalom modern „térfelén” a zsidók, a tradicionális „térfelén” pedig a keresztény úri középosztály tagjai helyezkedtek el. Oroszországban viszont a XIX. század második fele sokkal inkább az erőszakos asszimiláció, a teljes represszió és az államilag támogatott pogrom-hullámok jegyében telt el. A XIX. század végére a két külön történet bizonyos értelemben közelíteni kezdett egymáshoz, és ezt a közeledést a politikai antiszemitizmus felbukkanása jelentette. Ennek megjelenési formái, és különösen a hivatalos hatalom reakciói azonban igencsak eltértek egymástól. Míg Oroszországban a politikai antiszemitizmust kifejezetten ösztönözte a hatalom, sőt a hivatalos politika részévé emelte, addig Magyarországon ebben az időben elszigetelt jelenség maradt, és a hatalom részéről egy ideig teljes visszautasításban részesült.

A XX. században a két ország, s benne az ott élő zsidóság története divergáló pályán mozgott: egy bolsevik és egy deklaráltan anti-bolsevik hatalmi berendezkedés épült ki. A Szovjetunióban rövid időre felsejlett a remény, hogy a zsidók végre az ország teljes jogú polgáraivá válhatnak. Ezzel szemben Magyarországon a *numerus clausus*-szal megkezdődött a zsidók törvényesített diszkriminációja. A két fejlődési irány azonban csak látszólagosan ellentétes, hiszen a Szovjetunióban a jogegyenlőség valójában univerzális jogfosztottságot jelentett, és a hatalomnak a zsidók éppen úgy ki voltak szolgáltatva, mint bármely szovjet állampolgár. A zsidók esetében ez egy nyíltan fel nem vállalt, de a politikai játszmákban mindig alkalmazott állami antiszemitizmussal súlyosbodott.

A második világháború és a náciizmus mindkét ország zsidósága számára sorstragédia volt. 1945 azonban egészen mást jelentett a magyar és mást az orosz zsidók számára. A Szovjetunió népei számára a háború véget ért ugyan, de a hatalmi berendezkedés nem változott. Ezzel szemben Magyarországon egyértelműen valami „új” kezdődött, és itt a magyar zsidók körében felébredt a remény arra, hogy végre igazán egyenlővé válhatnak, és a zsidókérdés örökre lekerül a napirendről. A Rákosi-korszak azonban szertefoszlatta ezeket a reményeket. Sztálin halála és

Rákosi hatalomból való elmozdítása után megkezdődött a desztalinizáció. Ez mindkét országban a terror megszűnését jelentette, de tárgyalásunk szempontjából rendkívül fontos, hogy „eszmei” síkon továbbra is a burzsoá nacionalizmus, a kozmopolitizmus és a cionizmus elleni harc jelentette a főcsapást. Bár a módok és a részletek természetesen különböztek, a követendő utat a Szovjetunió jelölte ki.

A rendszerváltás felszínre hozta a tömegek mélyen gyökerező antiszemitizmusát, amely antiszemita csoportosulások megalakulásában és zsidóellenes publikációk tömeges megjelenésében is testet öltött. Empirikus vizsgálatok szerint Oroszország a világ antiszemitizmussal egyik leginkább fertőzött országa, azonban – bár a nagyságrend eltérő – Magyarországnak sincs „szégyenkezni valója” ezen a téren.

A negyedik fejezetben az empirikus adatbázisok elemzésével került sor a magyar és orosz zsidók jelenlegi helyzetének bemutatására. A disszertáció ezen részében fő célom az volt, hogy mind a magyar, mind az orosz zsidóság esetében rendelkezésre álló adatokat elemezzem, és a két csoport leíró és összehasonlító jellemzését adjam. Sor került a származási háttér, a vallási és kulturális hagyományok, a családi légkör, az identitás, a nem-zsidókhöz való viszony és az antiszemitizmus percepciójának bemutatására. Az elemzésekből jól látszott, hogy az életkornak mint magyarázó változónak nagy szerepe van. Itt merült fel először, hogy ez a változó két hatást ötvöz: a személyes életút és a történelmi idő hatását, és ez a tény számos interpretációs kérdést vet fel, amellyel a későbbiekben még részletesebben foglalkoztam.

Az ötödik fejezetben kísérletet tettem a méréselméleti megközelítés és a társadalomtudományi modellezés ötvöztetésére, a strukturális egyenletek modellezési (*Structural Equation Modelling, SEM*) technikájának felhasználásával. A módszer különösen alkalmas olyan modellek tesztelésére, amelyekben a megfigyelt változók mellett, közvetlenül nem megfigyelhető, úgynevezett látens változók is szerepelnek. Ez azért különösen fontos, mert a társadalomtudományban általában az érdeklődésünkre igazán számot tartó jelenségeket, attitűdöket közvetlenül nem vagyunk képesek mérni, így erre azok indikátorainak segítségével teszünk kísérletet. A fejezet első részében a megbízhatóság és érvényesség méréselméleti bemutatását végeztem el, majd leírtam a modell tesztelésének elméleti lépéseit. Ezután került sor ennek gyakorlati megvalósítására. A felállított strukturálisan azonos modell célja a jelenkori vallásosság, a gyerekkori vallásosság és zsidóüldözéstől való félelem összefüggésének vizsgálata volt. A modellben egyértelműen kirajzolódott, hogy a történelmi tapasztalat felülírja az életút és vallásosság klasszikus összefüggését. Jól látható volt, hogy az életkor és a vallásosság közvetlen kapcsolata, a gyerekkori vallásosság mértékét kontroll alatt tartva, negatív. Az idősebbek generációjában sokkal jellemzőbb volt azonban a gyerekkori vallásos nevelés, ami pedig a későbbi

vallásos beállítódást valószínűsíti. A vallásosság és az üldöztetéstől való félelem gyenge pozitív kapcsolata megerősítette korábbi hipotézisemet. Hipotézisemmel ellentétben azonban az életkornak nem volt közvetlen hatása az üldöztetéstől való félelemre, hanem csak közvetetten, a vallásosságon keresztül hatott. A modell tehát azt igazolta, hogy a magyar és az orosz zsidók körében egyaránt kimutatható egyfajta vallási reneszánsz, ami a gyerekkori szocializációtól függetlenül erősödő vallási kötődésre utal a fiatalabbak körében.

A fiataloknak ezt a zsidósághoz fűződő sajátos viszonyát a zsidó identitásról szóló, hatodik fejezetben részletesen tárgyaltam. A fejezetben először a két ország zsidóságának társadalomtörténetére alapozva bemutatam a zsidó identitás legfontosabb jellemzőit. Ezután került sor az identitás empirikus jellemzésére. Az identitás magyarázatául csak az identikus változók szolgálhattak, így a modellben a vallásosság, a család légköre, a nem-zsidókhoz való viszony, az antiszemitizmustól való félelem, az Izraelhez kapcsolódó attitűdök szerepeltek, valamint az, hogy a zsidó üldöztetések tudata mennyire fontos identitásképző elem. Multinomiális logisztikus regressziós modellben mutattam be, hogy az erős zsidó identitástól a gyengébb identitás felé való elmozdulást milyen tényezők „támogatják”. Az elemzésből egyértelműen kiderült, hogy országhatárokon és identitáskategóriákon átívelve érvényes, hogy a holokauszt mint identitásképző elem és az üldöztetésektől való félelem egységesen jelen van a zsidók tudatában. Mindkét mintában azt találtam, hogy a családi légkör van a legerősebb hatással a zsidó identitás erősségére. A magyar mintában az identitás második legerősebb magyarázata a válaszadóknak a zsidók és nem zsidók kívánatos viszonyáról vallott elképzelésében rejlik. Minél kisebb távolságtartás jellemző a nem zsidókkal szemben, annál gyengébb az identitás-érzet. Az Izraelhez fűződő pozitív viszony, illetve a vallásosság gyengülése szintén az identitás csökkenésével jár együtt. Az orosz zsidók esetében viszont a vallásosság és az identitás összefüggése a második legerősebb kapcsolat, ezt követi a magyar mintában tapasztalt trenddel megegyezően a nem zsidóktól érzett távolság, s legkisebb hatása az Izraelhez való viszonynak van. A fejezetben ezután kísérletet tettem a magyar zsidó identitás mértékének és „irányának” számszerűsítésére. Itt azt próbáltam számba venni, hogy vajon a kötődés mértékét mennyire befolyásolják mindazon tényezők, amelyeket egyfajta zsidóság „teljesítménynek” tekinthetünk. Ilyen tényezőnek tekintettem a következőket: vallásosság, család légköre, vegyes házasság megítélése, holokauszt mint identitásképző elem fontossága, Izraelhez való viszony, nem zsidóktól érzett távolság, zsidó szervezeti tagság, névnap, illetve a karácsony ünneplése. Az itt leírt modellben arra kerestem a választ, hogy vajon a zsidó identitás érzete és a zsidóság „teljesítmény” közötti diskrepancia miből fakadhat, és mitől függ az eltérés mértéke. Ezen eltérés alapján három típust különböztettem meg: azokat, akiknél a teljesítmény felülmúlja a zsidó identitás-érzetet, *rejtőzködőknek*, az

ellenpóluson lévők, ahol tehát éppen a zsidó identitás-érzet erősebb, mint azt a „teljesítmény” indokolná, *felszínes zsidóknak*, míg azokat, akiknél a „zsidóság-teljesítmény” és az identitás-érzet egyensúlyban van, *harmonikus zsidóknak* neveztem. Ezután az eltérés nagyságára mérőszámot konstruáltam. A fejezetet egy ezen mérőszámot is magában foglaló útmodell elemzése zárja, amelynek segítségével azt vizsgáltam, hogy a zsidók hogyan látják saját közösségük jövőjét. A modell több tanulsággal is szolgált. A rejtőzködő, harmonikus, felszínes kategorizáció relevánsnak bizonyult. Az antiszemita megnyilvánulások észlelése mögött meghúzódó szubjektív elemek, a félelem és a frusztráció is kiolvasható a modellből. Az is látható, hogy a magyar zsidóság jövőjét jelentő ifjú generáció előtt mind az asszimilációs, mind az identitásőrző út nyitva áll.

A vallási és a nemzetiségi identitás definíció egyik legnagyobb jelentősége abban áll, hogy megszabja, hogy szabad-e zsidóként megjelenni, zsidó érdekeket képviselni a politikában. Az orosz zsidókat a történelem arra kényszerítette, hogy nemzetiségként tekintsenek önmagukra. Ha a kivándorlás és a negatív demográfiai folyamatok ellenére az oroszországi zsidóság mint csoport fennmarad, akkor a történelmi hagyományokon építkező zsidó politika nemcsak a szekuláris, hanem a szakrális reneszánsz lehetőségét is ígéri. A magyarországi zsidók esetében a hagyományokkal nem rendelkező szekuláris zsidó kultúra megerősödése és a zsidó érdekérvényesítés új színtereinek megnyílása hozhat igazi megújulást.